

Др Урош Д. Микетић, истраживач-сарадник

Филозофски факултет Универзитета у Приштини УДК821.163.41-94"1915"(093.2)

Косовска Митровица, Република Србија
urosmiketic@gmail.com

Критичко издање историјско-архивске научне грађе

Примљено: 20. фебруар 2024.

Одобрено: 18. новембар 2024.

Дневник академика Тихомира Р. Ђорђевића о повлачењу 1915. преко Србије, Албаније, Македоније и Италије*

АПСТРАКТУМ: Аутор покушава да критички сагледа дневник академика Тихомира Р. Ђорђевића о српском повлачењу крајем 1915. преко данашње Србије (Косово и Метохија), Албаније, Македоније и опет Албаније све до Италије. Основну вредност извора представљају описи предела, народа и личности, али и интерпретација актуелних и прошлих догађаја. Као врсни балканолог, аутор се посебно интересовао о приликама локалних народа, нарочито албанског. Дневник је сведочанство и о трагичној судбини српског народа, премда овакви описи нису од примарне важности за аутора. Састављен је од две свеске које су, најпре, пажљиво прочитане услед проблематичног рукописа, а потом приложене у оригиналу са напоменама ради додатних појашњења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Тихомир Р. Ђорђевић, дневник, Српска голгота, Први светски рат, Косово и Метохија.

Живот и дело Тихомира Р. Ђорђевића

Један од многих који су се нашли у непрегледним колонама српске војске и избеглица концем 1915. био је и универзитетски професор, академик и интелектуалац европског реномеа Тихомир Р. Ђорђевић. Његов животни и научни пут био је необично динамичан. Рођен је у Књажевцу 1868, школовао

* Рад је написан у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (ев. бр. 47023), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

се до одласка на београдску Велику школу у Тешици код Алексинца, самом Алексинцу и Нишу. По завршетку Велике школе вратио се у Алексинац и био професор и директор Учитељске школе. Докторирао је 1902. у Немачкој, а у наредним годинама постаће доцент Београдског универзитета. По избијању Првог светског рата активиран је као командир болничке чете и на том месту се налазио приликом повлачења.¹

Бројне појединости из његовог приватног и научног живота, посебно из периода до краја Првог светског рата, открива његова обимна преписка са рођацима, пријатељима, познатим и мање познатим интелектуалцима и др. Ту се јасно оцртава племенити лик заокупљен бригом о мајци и умним сестричинама Даница и Љубица Јанковић,² брату музикологу Владимиру,³ али и о сваком с ким се дописује. Тихомир се о брату бринуо кроз цео живот, нарочито у периоду Владимировог одрастања и школовања, а обојица су касније бринула о образовању сестричина. Током Првог светског рата Тихомир је предано водио рачуна о члановима уже породице, финансијски у мери колико је то могао, али пре свега бригом и распитивањем о њима и покушајима да помогне на било који други начин из емиграције. Нарочито је водио рачуна о мајци која је остала у Београду и њиховој породичној кући оштећеној ратом, а био је уплашен и за личну библиотеку и грађу те је саветовао брата да их пренесе у Шабац. Од марта до јуна 1915. боравио је у Грчкој на одсуству, а по повратку у Србију био распоређен у Извештајни биро Заробљеничке команде. Владимиру је у више наврата писао о тешким здравственим приликама у земљи, а о повлачењу ће једном приликом написати да је у Риму непрегледна колона српских избеглица које непрестано пристижу. Владимир се тада налазио у Француској, а обојица су се дала у пропагирање српске и југословенске ствари. Брат је на француски превео Тихомиров наслов *Србија и Косово*. У једном од писама Тихомир извештава брата о прослави Видовдана у Енглеској уз напомену да је српска емиграција одржала око 50.000 таквих и сличних предавања у тој земљи, затим о организацији прославе Св. Саве у Оксфорду и раду на превођењу српских песама. Преписка нас наводи на за-

1 Драгослав Антонијевић, *Тихомир Ђорђевић и његово научно дело*, Нови Сад 1969, стр. 139–140; Бојан Ристић, „Јубилеј Тихомира Ђорђевића у његовом родном граду”, *Фолклористика*, 3/2 (2018), стр. 216.

2 Љубица (1894–1974) и Даница (1898–1960) Јанковић биле су врло истакнуте личности културног живота Београда, Србије и обе Југославије, а њихов рад у области етноко-реологије био је значајан и у ширим оквирима. Бавиле су се и фолклористиком, књижевним превођењем / историјом и писањем. Љубица је била члан САНУ. Њихова мајка Драгиња (Драга) бавила се књижевношћу, а отац Станислав оставио је низ аутобиографских записа. Младена Прелић, „Легат сестара Јанковић у Народној библиотеци Србије”, *Музикологија*, 17 (2014), стр. 273–274.

3 Владимир (1869–1938) био је композитор, музиколог и мелограф. *Исто*, 274.

кључак да је био необично срећан због ослобађања земље и да се распитивао о судбини пријатеља.⁴ Веселин Чајкановић, његов блиски пријатељ и академик, слао му је са Бизерте, где је руководио штампаријом српских инвалида, више писама у којима се распитивао о његовом научном раду, молио да му пошаље књиге, јер их у тој средини нема, и обавештавао о стању породичне куће Ђорђевића у Београду.⁵

Након преласка Албаније старији Ђорђевић пребацује се у Француску и затим у Енглеску. Период 1915–1919. у научном смислу је у пуној мери посветио пледирању за српска историјска и етничка права на Косово и Метохију и Македонију, односно агитовању за стварање југословенске државе. Објављивао је на разним местима у иностранству на страним језицима.⁶ У првом реду појављује се као аутор поменутог превода на француски под насловом *La Serbie et Kossovo* (прев. *Србија и Косово*),⁷ а затим и памфлета *Kossovo day (1389–1916)* објављеног у Лондону 1916. Акцент је на историјском значају Косовске битке за српски и југословенске народе уз подсећање да су косовски јунаци жртвовали животе за одбрану Србије и хришћанске Европе. Аутор је подсетио британску јавност да је Косово освећено 1912, али да се Југословени изнова налазе у безизлазној ситуацији. Нова косовска катастрофа, предвиђао је, била би по последицама трагична за Европу јер ће донети период доминације силе и варваризма.⁸ Са српским интелектуалцима у Лондону 1916. основао је „Српски клуб” у коме су и Јован Цвијић, Јован Радоњић, Богдан и Павле Поповић, Јован Белић, Станоје Станојевић и др. Они су држали предавања о Србији, посебно њеној историји и фолклору, и то у условима када британска јавност није била наклоњена политичким плановима Србије. Покренули су рад и на писању *Кратке југословенске енциклопедије* са циљем да на једном месту обједине чињенице о прошлости и садашњости југословенских народа. Ангажовано је тридест девет сарадника, од чега осамнаест страних. Међутим, енциклопедија је остала незавршена, иако је требало да

4 Данијела Поповић Николић, „Твој брат који те љуби – преписка између Тихомира и Владимира Р. Ђорђевића”, у: Сузана Рајић (ур.), *Алексинац и Поморавље у прошлости : зборник радова са научног скупа одржаног 3. септембра 2021. године у Алексинцу*, Алексинац 2021, стр. 343–366.

5 Светлана Мирчов, „Писма Веселина Чајкановића упућена Тихомиру Р. Ђорђевићу током Првог светског рата”, у: Растко Васић, Ифигенија Драганић, Ксенија Марицки Гађански (ур.), *Европске идеје, античка цивилизација и српска култура : зборник радова*, Београд 2008, стр. 234–261.

6 Љубица Јанковић, Даница Јанковић, „Библиографија радова Тихомира Р. Ђорђевића”, у: Вукић М. Мићовић (ур.), *Споменница посвећена стогодишњици рођења Тихомира Ђорђевића*, Београд 1971, стр. 43–45.

7 T. Georgevitch, *La Serbie et Kossovo*, Bordeaux 1916.

8 Tih. R. Georgevitch, *Kossovo day (1389–1916)*, London 1916.

буде штампана до августа 1917. Поједини материјали помогли су, ипак, за израду публикација намењених учесницима Мировне конференције у Паризу. Ђорђевић се налазио и у Одбору за оснивање Југославије у којем је активно пропагирао југословенску идеју. У таквом својству нашао се у званичној делегацији на конференцији у етнографско-историјској секцији поред Цвијића, Радоњића, Станојевића, П. Поповића и Ника Жупанића. У једном од писама из Париза 1919. задовољно обавештава саговорника да сви који долазе у Париз из Загреба, Љубљане и Београда делују јединствено уз наду да ће тако остати и у будућности. Из лондонског периода емиграције објавио је и студију *Македонија*, која својим садржајем нимало није годила санстефанској политици Бугарске. Већ 1920. у научном смислу „враћа” се старим темама по којима је стекао научну препознатљивост, али и проницљивом откривању нових. После рата био је професор Београдског универзитета и председник СКЗ. Ухапшен је 1941. и пуштен као већ болесни старац, али се није прихватио понуде министра Велибора Јонића да се врати на пређашње место, изговарајући се да га је на ту позицију делегирао народ, а не министар. Умро је у немаштини 1944, а пре тога завештао је личну библиотеку свом народу.⁹

Ђорђевићево научно дело сачињава најмање 750 забележених јединица. По времену у којем је стварао, али посебно по стилу, научним и животним вредностима, несумњиво припада кругу знаменитих београдских интелектуалаца оног времена (Богдан и Павле Поповић, Јован Цвијић, Слободан Јовановић, Михајло Петровић Алас и остали), који су дали пресудно обележје српској интелектуалној елити свог доба као најсавршенији образац београдског научног/књижевног стила и понашања.¹⁰ Будући да дневник првенствено перципира балканске народе, ваља истаћи да је аутор утемељивач балканологије у српској историографији. Ипак, јако је незахвално одабрати један засебан народ као Ђорђевићеву научну преокупацију. Истакао се посматрањем живота, обичаја и схватања Срба, али свакако и Рома, Албанаца, Турака, Румуна, Грка, Цинцара, Јевреја. О Ромима, Албанцима, Турцима и Румунима је на више места говорио у дневнику, а током научне каријере о њима оставио и

9 Д. Антонијевић, „Тихомир Ђорђевић као хуманиста и интелектуалаца свог и нашег времена”, *Balkanica*, 25–2 (1994), стр. 11–18; Љ. Јанковић, Д. Јанковић, *Библиографија радова Тихомира Р. Ђорђевића*, стр. 43–45; С. Мирчов, *Писма Веселина Чајкановића упућена Тихомиру Р. Ђорђевићу током Првог светског рата*, стр. 234–261.

10 Данијела Поповић Николић, *Твој брат који те љуби – преписка између Тихомира и Владимира Р. Ђорђевића*, стр. 343–366. Опширније о научном раду Тихомира Ђорђевића: Милена Жикић, „Животни пут академика Тихомира Р. Ђорђевића”, *Гласник Етнографског музеја*, 76 (2012), стр. 331–338; Сребрица Кнежевић, Професор етнологије, „Тихомир Р. Ђорђевић и његово проучавање медицинских прилика у прошлости”, *Гласник Етнографског института САН*, 44 (1995), стр. 269; Данијела Поповић, „Библиографија радова о Тихомиру Р. Ђорђевићу”, *Philologia Mediana : годишњак за српску и компаративну књижевност*, 3 (2011), стр. 529–541.

праве библиотеке наслова. Роми су били битан предмет његовог научног рада, о чему сведочи и дисертација из 1902. на немачком *Die Zigeune in Serbien* (Цигани у Србији), затим наслови *Физичке и душевне особине Цигана*, *Језик Цигана*, *Вера, начин живота и занимање Цигана*, *Бели Цигани*, *Влашки Цигани*, *Цигани и музика*. Био је и редовни члан Друштва за проучавање Рома у Лондону. Значајан опус оставио је о Албанцима (*Арбанаси у Србији за владе кнеза Милоша*, *Из арбанашког народног предања*, *Краљевић Марко у Арбанашком предању*, *Заветоване девојке код Арбанаса*, *По Доситејевој Албанији*) и Турцима (*Ко су Турци*, *Турци у Србији за прве владе кнеза Милоша*, *Неколико Турбета и легенде о Турцима*, *Самртни обичаји у Турака*, *Неколике турске казне*, *Белешке из живота, обичаја и веровања у Турака*).¹¹ Обилазио је југословенске крајеве насељене Албанцима 1934¹² односно Албанију 1937.¹³ О Румунима је незнатно писао у дневнику, али се о њима више интересовао током научне каријере (*Кроз наше Румуне*, *Из живота народа румунског*).¹⁴

Дневник као део Ђорђевићеве заоставштине

У Ђорђевићевој преписци има неколико помена о повлачењу о којем детаљно пише у дневнику. У писму Павлу Поповићу чији је концепт сачуван у Народној библиотеци Србије Ђорђевић открива:

„Из Елбасана команда је отишла у Валону да преда заробљенике, а ја сам са Томићем и Васићем преко Драча дошао у Рим. У Драчу смо из лађе пузили на сумарине, у Бриндизију су нас Талијани третирали као заробљенике [прецртано: марву] држали нас под стражом и мучили као злочинце. Најзад ево ме у Риму.”

Ђорђевић је мислио на историчара Јована Томића, са којим је, иначе, дуго касније одржавао преписку, и археолога Милоја Васића. Томић је са двоје деце отишао у Женеви и ту остао до краја рата,¹⁵ а био је активан у југословенској пропаганди, о чему сведочи наслов *Југославија у емиграцији: писма и белешке из 1917*.¹⁶

Преписка коју је водио Ђорђевић представља богато сведочанство о српској култури и уметности. Многи аутори у њима су од њега као професора

11 Д. Антонијевић, *Тихомир Ђорђевић и његово научно дело*, стр. 139–150.

12 Т. Р. Ђорђевић, *Из арбанашког народног предања*, Београд 1962, стр. 187–200; Исти, *По Доситејевој Албанији*, Б. м. 1937, стр. 194–213.

13 Исто.

14 С. Кнежевић, *Професор етнологије, Тихомир Р. Ђорђевић и његово проучавање медицинских прилика у прошлости*, стр. 266.

15 С. Мирчов, „Преписка Тихомира Р. Ђорђевића и Јована Н. Томића”, *Фолклористика : часопис удружења фолклориста Србије*, 2 (2018), стр. 88–89.

16 Јован Н. Томић, *Југославија у емиграцији : писма и белешке из 1917*, Београд 1921.

тражили и какву ургенцију. Међутим, онда студент права, Растко Петровић затражио је помоћ за нека своја интересовања. У писму из Париза фебруара 1918. Петровић се обраћа са таквом молбом, уз напомену:

„Поштовани Господине. Мада недовољно познат – једну ноћ ја и моја сестра провели смо с Вама на Плочи, 1915. г. за време бежања.”¹⁷

Дневник је у последњих неколико година дигитализован и представљен јавности у оквиру замашног пројекта *Еуропеана*,¹⁸ а писана верзија доступна је у Ђорђевићевој заоставштини у Народној библиотеци Србије. Наиме, сестра Драгиња предала је 1946. библиотеци његов легат са 11.506 наслова. Даница и Љубица даривале су 1954. библиотеци његову богату преписку, док се остала разнолика и обимна грађа нашла у Љубичином тестаменту, након чије је смрти даривана библиотеци као део *Легата сестара Јанковић*. Сестре Јанковић су пресудно допринеле да се постхумно објаве нека Ђорђевићева истраживања. Библиотека је уложила велики труд у процесу евидентирања и систематизације грађе заостале иза Ђорђевића, сестричина и Владимира.¹⁹ Струка је мишљења да је вредност материјала овакве провенијенције изузетна за компаративно проучавање друштвене, привредне и културне прошлости Србије и Балкана.²⁰

Садржина дневника

Повлачење војске и избеглица одвијало се у три главна правца:

- 1) Пећ–Андријевица–Подгорица–Скадар;
- 2) Призрен – Љум Кула – Спис – Флети – Пука – Скадар – Љеш;
- 3) Призрен – Љум Кула – Пишкопеја – Дебар – Елбасан.

Повлачењу је претходила одлука државног и војног руководства да се оно изврши у смеру албанских пристаништа у којима би се извршило даље пребацивање у савезничке земље, а на тај начин као кредибилни политички фактор сачувале држава и војска. Реч је о чувеној Албанској голготи

17 Радован Поповић, „Писма писача Тихомиру Ђорђевићу”, *Летонис Матице српске*, књ. 480, 4 (2007), стр. 865–866.

18 <http://velikirat.nb.rs/items/show/8370> (=Дневник, св. I); <http://velikirat.nb.rs/items/show/8371> (=Дневник, св. II) (приступљено: 10. 11. 2018).

19 М. Прелић, *Легат сестара Јанковић у Народној библиотеци Србије*, стр. 273–285. О научној и духовној вези ујака и сестричина вид. Весна Ињац-Малбаша, „Двојица браће и две сестре” (приликом отварања изложбе Владимир Ђорђевић Бор, 16. 12. 2009), у: Драган Стојменовић (ур.), *Мелодије и фотографије : тематски зборник радова посвећен Владимиру Ђорђевићу*, Бор 2011, стр. 17–22. Дневник св. 1 и Дневник св. 2 налазе се у Народној библиотеци Србије, Рукописна заоставштина, без сигнатуре.

20 Љубодраг Обровачки, „Заоставштина Тихомира Р. Ђорђевића у легату сестара Јанковић”, *Гласник Народне библиотеке Србије*, 1 (2000), стр. 117–124.

окончаној априла 1916. када се и последњи војник транспортовао на Крф. Цена преласка преко Албаније била је ужасна – око 150.000 мртвих и 77.000 несталих – а то крајње убедљиво сведочи о трагично тешком искуству српског народа.²¹

Већ по доласку војске и избеглица на Косово њихова патња се увећавала због драстично тежих животних прилика него у преткумановској Србији.²² Ђорђевић дневник започиње описом боравка у Призрену, па из тог разлога не бисмо могли знати какво је било његово пређашње искуство, мада је за претпоставити да се једноставно уклапало у општу слику. Ово писаније припада ратној књижевности о повлачењу Срба 1915–1916.²³

Анализирани дневник односи се на две свеске рукописа. Прва је хронолошки ограничена на период 3–29. новембар, а друга на период 30. новембар – 22. децембар 1915. У првом делу акценат је на пределима данашње Србије (Призрен), Албаније (Елбасан, Пекин) и западне Македоније (Дебар, Струга – тада делови Србије), а други се односи на Албанију (Каваја, Драч) и Италију (Рим), где је из непознатог разлога излагање прекинуто.

Ђорђевић се повлачио трећим правцем, преко Призрена и Пишкопеје. На Косову и Метохији остао је од 3. до 11. новембра. Било је то сасвим довољно да осети страховите последице рата на личном примеру. У Призрену је изгорела кућа у којој је становао, да би под утиском тога поново почео да пуши. Посвећеност науци није га напуштала ни у таквим приликама, а понешто би од запажања уписивао у дневник, чинећи то континуирано током целог повлачења. Није желео да напусти Призрен и Србију, али су га сапутници убедили да то учини.²⁴

Испоставило се да је то била правилна одлука, јер се преостали српски народ у Призрену и околини нашао под терором обесних Албанаца, Турака и Бугара. Већ приликом повлачења збио се покољ над Србима у Манастиру Св. Марка Коришког у селу Кориша, иако је војницима претходно дата албанска

21 Далибор Елезовић, „Предговор књизи I”, у: Урош Шуваковић (ур.), *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. I, Историја, Косовска Митровица 2016, XV–XVII.

22 Јован Ј. Алексић, „Косовска Митровица, новембра 1915. године”, у: *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. I, Историја, стр. 1–21; Славиша И. Бишевац, „Косовска Митровица у Великом рату”, у: *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. I, Историја, стр. 77–97; Саша Д. Станојевић, „Косовска Митровица у данима повлачења, новембра 1915. године”, у: *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. I, Историја, стр. 383–404.

23 Владимир Стојанчевић, „Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу”, *Лесковачки зборник*, 55 (2018), стр. 12, 18.

24 *Дневник*, св. I, стр. 1–4.

беса па су положили оружје. Поклани су заједно са слично намамљеним избеглицама.²⁵ Бугарска окупација Призрена донела је страхан режим терора у виду пљачке, силовања, убистава и сл. Службено је забрањен српски, а Бугари су покушали силом наметнути национални дух. Многе заостале избеглице и Призренце интернирали су у Сурдулицу где су пострадали, али то није било једино такво њихово стратиште. Нарочито су страдали свештенство и интелигенција као елита ондашњег српског друштва.²⁶

Слику Призрена у данима непосредно пред окупацију налазимо у сећањима домаћих интелектуалаца, писмених војника и странаца који су се по различитим основама налазили у несрећној маси која се повлачила и мање или више делили њену судбину. Нажалост, још увек не постоји целовита библиографија о сећањима странаца на рат у Србији и повлачење због чега би један од приоритетнијих задатака домаће историографије морао бити да прикупља, преводи и објављује такве писане записе.²⁷

Призрен је, према речима савременика, био је град препун војске и избеглица уз претпоставку да је могао бројати и до 150.000 људи. То је била права ратна престоница са краљем, Владом, начелствима, страним мисијама, али изглед који је остављао никако није одговарао чињеници да је неформално постао средиште државе. Била је то варош прљавих улица из којих се назирала зараза, шпекулативних радњи које доносе богаћење локалним Албанцима и Турцима, небезбедне околине која нестрпљиво чека моменат да се обрачуна са Србима. Суморне прилике у граду још више су отежавале разне гласине које су се непрестано смењивале. Људи су у страху очекивали сваки нови дан. Присутни Срби ће усплахирено посматрати некадашњи царски град, а и бројним странцима Призрен ће оставити утисак прохујале лепоте и величине. Ипак, у њиховим схватањима било је разлика, и то, претпоставићемо, као последица националне припадности. Док је за медицинара

25 Мирјана Литричин (ур.), *Шиттарски геноцид над Србима у 20. веку : документа Архиепископске Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске*, Београд 2011, стр. 18–26.

26 Јанићије Поповић, *Косово : у ропству под Бугарима од XI– до X–1918. год.*, Лесковац 1921; Душан К. Петровић, „У Призрену 1914 и 1915 године”, у: *Споменица педесетогодишњег верско-националног и културно-просветног рада богословско-литерарне друштине «Растко» у Призрену : 1889–1939*, Скопље 1940, стр. 100–105; Тодор С. Чукаловић, *Преслишавање о доживљеном : житије Душана Шошевића, учитеља из Призрена*, Ниш 2004, стр. 20–35; Векослав А. Станковић, Бугарски терор у Призрену, *Баштина*, 12 (2001), стр. 173–178; Владан Виријевић, Призренска Богословија током Првог светског рата (1914–1918), у: Александра Новаков, Валентина Питулић, Дејан Ристић (ур.), *Призренска богословија : живот, мисија, допринос : 150 година од оснивања (1871–2021)*, : *зборник радова*, Призрен-Нови Сад 2021, стр. 334–341.

27 Мира Радојевић, „Страна мемоаристика о Србији у Великом рату (1914–1918)”, у: Владимир Пузовић (пр.), *Православни свет и Први светски рат : зборник радова Међународног научног скупа*, [Београд, 5–6. децембар 2014. године], Београд 2015, стр. 316.

у Моравској дивизији Милутина Велимировића Призрен „последњи комадић слободне земље, иза кога је за све почињао бескућнички живот, живот без отаџбине”, немачки слависта Герхард Геземан могао је рационално опазити да овде „човек постаје делић крда, али у овим изузетним околностима, у којима га судбина баца, доживљује истовремено и оно што је томе супротно: изванредно јасно сазнање сопствене личности, своје јединствене индивидуалности, а у исти мах и дубоко сазнање о потпуној ништавности коју та личност представља за сваког другог који истим друмом путује.”²⁸

Следећа етапа Ђорђевићевог искуства била је Албанија. После Призрена пут је настављен преко Љум Куле и Пишкопеје. Ову деоницу су пратиле врло непогодне временске прилике, пре свега хладноћа, али и лоши путеви, оскудан смештај и стални пљачкашки напади Албанаца или њихово резервисано или непријатељско држање. Услови су се (време, снабдевеност, безбедност), према речима аутора, знатно побољшали у ондашњим крајевима Јужне Србије (данас Македонија), преко које су се можда и из тих разлога даље упутили.²⁹

И на другим местима се ова прва деоница након напуштања Призрена слично описује. Поменути Велимировић ће записати да је у Љум Кули стање

28 Кнез Григорије Николајевич Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и Руска дипломатија*, Београд 1994, стр. 180–181; Фортијер Џонс, *Са Србијом у изгнанству : авантуре једног Американца са војском која не може умрети*, Нови Сад – Београд 2015, стр. 189; Герхард Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, Београд 1984, стр. 81, 85–86; Душан М. Бојковић, Момир Ј. Нинковић, „Ратна епопеја какве није било у историји ратова : Милутин Велимировић о повлачењу преко Албаније 1915–1916”, у: *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. 1, *Историја*, стр. 102–105; Иван М. Башчаревић, „Косово и Метохија у ратним успоменама Огиста Бопа”, у: *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. 1, *Историја*, стр. 69–71; Божица Ж. Славковић, „Призрен у јесен 1915. године – почетак Албанске голготе”, у: *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. 1, *Историја*, стр. 339–364; Лела Марковић, *Краљ Петар Први у Призрену*, Београд–Призрен 2018, стр. 41–46; В. Р. Виријевић, „Призрен у данима одступања српске војске у једен 1915. године”, у: *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. 1, *Историја*, стр. 139; С. И. Бишевац, „Призрен 1915. године (успомене савременика)”, у: Бојан Димитријевић (ур.), *Државност, демократизација и култура мира : тематски зборник радова*, Ниш 2015, стр. 145–162; Мирослав Видосављевић, Призрен – последња ратна престоница Краљевине Србије 1915. године”, *Караџић : часопис за историју, етнологију, археологију и уметност*, 7 (2015), стр. 173–181; Урош Д. Микетић, „Косовско искуство нишког проте Тадије Костића 1915. године – дневник”, *Баштина*, 47 (2019), стр. 400–401; Александар П. Раствојић, Стефан З. Стаменковић, „Ратни дневник Нинка Петровића о приликама на Косову и Метохији крајем 1915. године”, у: *Век српске Голготе : (1915–2015) : I–III : [тематски зборник међународног значаја]*. Књ. 1, *Историја*, стр. 335–336.

29 *Дневник*, св. 1, стр. 4–11.

било толико очајно да се сваког часа очекивала скоро пропаст услед гласине да је и бугарски цар Фердинанд кренуо овамо да лично томе сведочи.³⁰ Мило-стислав Бартулица, хрватски књижевник и ватрени Југословен који је са Ср-бима прешао Албанију, описаће Биџан као бедно село у којем су они срећом имали једну бољу кућу („to znači jednu bolju megju najgorima”). Ипак, био је утиска да је све „примитивно, пусто, голо и запуштено”. У поређењу са тим, Пишкочеја је представљала праву благодат препуну „наших људи” у којој се, како је уочио, понегде могло чак преспавати и нешто појести.³¹ Бартулица се далеко лепше него у Албанији осећао и у Дебру и Струги. Дебар је, ипак, пр-љава варош („dosta nečista, slabo uređjena, obična varoš po ovim novim krajevima), препуна света на отвореном и оскудно снабдеvena. Међутим, Стругу ће описати као пријатнију варош турског изгледа. Овдашње рибарење и сунце подсетило га је на његову Далмацију.³²

По повратку на албанску територију Ђорђевић се изнова сусретао са тежим проблемима. Пут и време су до Бећировог моста били крајње изазов-ни, да би се с приближавањем Елбасану, самим тим и мору, стање побољша-ло. Елбасан је, према мишљењу аутора, био дотле најлепше место у Алба-нији. Описује га као центар са развијенијом трговином и хотелом, што му се вероватно учинило битним да спомене. Њему је посвећено и више простора него ранијим описима. Аутор у овом делу текста даје описе града, околине и становништва, упознаје нас са биографијама истакнутијих Албанаца (Кон-стантин Кристофориди, Симон Сутерићи, Леф Носи) и појашњава албанску подељеност на Геге и Тоске, карактеристичну за ове пределе. Први део днев-ника завршава се, како је записао аутор, у „гадној” варошици Пекину. Између Елбасана и Пекина аутор се посебно интересовао за Манастир Св. Јована Владимира и локацију где је био његов „сарај” (двор). Ђорђевићу је била по-зната и легенда о његовој погибији, коју у тексту записује.³³

30 Д. М. Бојковић, М. Ј. Нинковић, „*Ратна епонеја какве није било у историји ратова*” Милутин Велимировић о повлачењу преко Албаније 1915–1916, стр. 106.

31 Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Antofagasta 1917, str. 143–44, 152–153.

32 *Isto*, str. 162, 171–177.

33 *Дневник*, св. 1, стр. 11–36. Сва тројица су рођењем или каријером обележила Елбасан. Костандин Кристофориди (Kostandin Kristoforidhi) био је албански интелектуалац из овог града. Рођен је 1827, а умро 1895. У питању је једна од водећих личности албан-ске науке оног доба. Радио је и као учитељ и судија, а остаће забележен као преводи-лац *Библије* на албански, писац његове граматике и приређивач речника. Сарађивао је и са знаменитим Аустријанцем Георгом фон Ханом на капиталном делу *Albanesische Studien* (*Албанске студије*). У данашњој Албанији и Елбасану јако је поштован. Robert Elsie, *A Biographical Dictionary of Albanian History*, London 2013, str. 257–258. Симон Сутерићи (Simon Shuteriqi) био је професор у Учитељској школи у Елбасану (Shkolla Normale), а за живота редак пример свестраног интелектуалца међу Албанцима. Као православац је активно заступао црквену унију са Ватиканом. Ines Angeli Murzaku, *Re-*

Већ 30. новембра кренуо је даље у Кавају, а тим описом почиње други део дневника. Доста простора посвећено је боравку у Драчу, који се показао као релативно пријатнији за боравак и од Елбасана. Препоруке Носија омогућиле су му познанство са виђенијим Албанцима са којима је водио разне дискусије. Ипак, и поред пријатности које је Драч имао у поређењу са претходним искуством повлачења, вести са фронта бивале су све суморније. Зато је аутор решио да по сваку цену спас потражи у Италији не би ли онемогућио да постане „роб” након толико патњи.³⁴

И у опису Велимировића је боравак у Драчу био пријатнији него претходно искуство. Главна предност била је, наводно, чињеница да се српски динар масовно користио па се трговало, продавнице празниле, а хотели и ресторани нису могли да приме толико људи.³⁵ Геземану је, међутим запао за око следећи детаљ. Наиме, питао се чиме се локално становништво бави:

„Покушавам да сазнам од чега овај народ заправо живи. Не сеју ништа, не саде ништа, не свирају, не продају коње, не краду – приватно правосуђе овде је брже и сигурније него јавно у нашим земљама – шта раде, дакле? Кажу да су носачи на пристаништима и да продају своју децу, девојке и жене страним морнарима и војницима.”

И он је, такође, приметио праву берзу (мењачницу) где се папирни новац мењао за тврди и обрнуто, уз то и разни сатови и тврди материјали, али и праву „берзу информација” са којима се спекулисало.³⁶ Лекар у српској санитетској служби 1914–1915. Аријус ван Тинховен, повлачећи се заједно са Србима, сведочиће да је Драч био пун Срба у жалосном стању, да је, пак, био небезбедан у мери да Србе масовно пљачкају, са мало смештајног капацитета и притом лошег; Тинховен је записао да су Албанци користили ситуацију да ствари и услуге продају прескупо у замену за тврд новац да би куповали од ових страдалника прејефтино. Уз то, поменуо је и претеће подморнице и авионе.³⁷

---

turning Home to Rome: The Basilian Monks of Grottaferrata in Albania, Grottaferrata 2009, str. 134. Леф Носи (Lef Nosi) је православни Елбасанац рођен 1873. Остао је забележен као интелектуалац и политички радник. Знатно је уздигао журнализам, школство, историју (прикупао историјске изворе), археологију, етнографију и фолклор у Албанији. Пре стварања независне Албаније и током првих послератних година активно је бранио њено право на постојање. Ипак, крај живота обележио је колаборацијом са немачким окупатором, па је стрељан 1946. R. Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, Toronto 2010², str. 334–335.

34 Дневник, св. 2, стр. 1–7.

35 Д. М. Бојковић, М. Ј. Нинковић, „Ратна епонеја какве није било у историји ратова” : Милутин Велимировић о повлачењу преко Албаније 1915–1916, стр. 120–121.

36 Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, стр. 178–182.

37 Аријус ван Тинховен, *Са Србима у Србији и Албанији 1914–1916* : ратни дневник једног

Ђорђевић се 6. децембра укрцао у просту трговачку лађу, али како није било торпиљера подесних за пратњу, путници су остали на непокретној лађи до вечерњих часова 8. децембра. У Бриндизи је ова група избеглица стигла тек сутрадан, а аутор као детаљ бележи да је на крову лађе спавао поред Николе Пашића. Италијанско опхођење према избеглицама било је, барем према његовом мишљењу, резервисано и непријатно. По доласку у Рим 12. децембра ноћио је у хотелу да би касније позајмио новац од посланика Србије у Ватикану Михаила Гавриловића и нашао стан. Рим је у то време представљао прави културни центар избеглих Срба (Белић, Станојевић, Ђорђевић и остали). Аутор је разгледао град. Тим описом се завршава друга свеска.³⁸

Геземан, на кога се позивамо, такође је отпловио за Бриндизи као Ђорђевић. Захваљивао је чињеници да је имао новца, па као сиромах није послат у Марсељ где су слати они без средстава. Отишао је у Рим, а затим за Швајцарску. Остаће енигма да ли је можда водио разговор управо са Ђорђевићем. Геземан не наводи његово име већ наводи да је то чувени универзитетски професор у Београду познат ван своје земље. Геземанов саговорник, наводно, није хтео да се рукује из хигијенских разлога, већ му је рекао тек толико да су за боравак у емиграцији потребне три ствари: новац, новац и новац. Геземан је из разговора са њим сазнао да може да прими плату у српској Управи за збрињавање избеглица. („Ни од једног филозофа на свету нисам могао добити бољи савет.”) Савест му, како је рекао, није била мирна, али је узео тих 400 лира („лепе паре”).³⁹

У сваком случају, пребацивање у Италију носило је са собом могућност напада непријатељских авиона, подморница и бродова и, поред свега, било је отежано немирним морем. Италијани су били приморани користити бродове мале тонаже због неподесних пристаништа и пратњу. Делили су утисак о општој трагедији српског народа. Повлачећи и последње Србе, и они су напустили Драч. Међутим, у послератном периоду често су преувеличавали реалан допринос који су пружили у акцији спасавања Срба.⁴⁰

У наставку прилажемо изворни текст дневничких белешки (свеске I и II).

хирурга : са 84 фотографије и једном картом, Нови Сад – Београд 2015, стр. 130–162.

38 *Дневник*, св. 2, стр. 8–16.

39 Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију 1915–1916*, стр. 189–203.

40 Paolo Đordani, *Za srpsku vojsku*, Beograd 1926, 3–28.

Дневничке белешке Тихомира Ђорђевића, свеска 1

3. новембар 1915, Свети Ђурђиц, моја слава

Свет пролази још од рана јутра. Бугари продрли код Гиљана [...]. У подне дође возач Врховне Команде из Приштине. Дуго сам чаврљао са Живком Павловићем.⁴¹ Обећао да [...] из Призрена пошаље аутомобил да бих се и ја могао кренути. Био сам и са Слободаном Јовановићем,⁴² Сте[...] Бошковићем,⁴³ и многима [...] из Врховне Команде. Дошао и престолонаследник, али се вратио у Приштину. – Да не бих вукао све оставио сам сандук са књигама и један куфер са стварима код председника општине у Липљану.

4. новем. – У 8 сати кренуо сам са колима Врх. Команде (својина [...] из Београда) и дошао до Штимља. Ту смо чекали јер се због ружног времена даље није могло ићи. Ноћили смо код неког Арнаута у прашној кошари.

5. новем. – У 7 сах. даље за Призрен. Пред Штимљем среће ме аутомобил који ми је послао Ж[...] К. Павловић из Врх. Команде. У подне био сам у Призрену у [...] Команди, која је смештена у кући Сулејман-аге [...]. Ту сам остао на стан са старим друштвом.

6. новем. – Пре подне ишао по вароши и у Богословију. После ме је ухватила грозница и једва сам мало пред вече могао изаћи.

„Чува као што Турчин абезенсу чува” (Абезенсу = нека света водица) (У Стоцу).

41 Официр, војни теоретичар, научник који је војну славу стекао у Првом светском рату. После рата оснивач и управник Југословенске војне академије, када је унапређен у чин генерала. Божидар Јововић, „Генерал Живко Павловић, војник и академик”, *Војно дело*, 2 (1998), 210–228.

42 Јовановић је (1869–1958) преко четрдесет година био професор на Правном факултету у Београду, затим ректор Београдског универзитета и председник Српске краљевске академије (СКА). Аутор је необично великог броја студија и научних чланака. Био је правни експерт на Конференцији мира у Паризу. После рата није био члан ниједне странке, али се више пута налазио на важним државничким позицијама. Нове комунистичке власти су га осудиле у одсуству и избациле из културног живота и образовног програма. Умро је у избеглиштву у Лондону 1958. Коста Чавошки, Александар Костић, „Реч уредника”, у: К. Чавошки, А. Костић (ур.), *Слободан Јовановић – живот, дело, време : поводом 150 година од рођења*, Београд 2019, стр. 7.

43 Највероватније Стеван П. Бошковић. Рођен је у Зајечару 1868. Био је српски и југословенски геодета, картограф и географ, један од најшколованијих ондашњих српских официра, образован у Русији. Припадао је невеликој групи српских официра који су бирано у академике. Током балканских ратова и Првог светског рата своје знање ставио је на располагање земљи и савезницима, а после рата је додатно потврдио велику научну каријеру. Стеван Радојчић, „Стеван П. Бошковић – живот и дело”, у: Видојко Јовић, Саша Бакрач (ур.), *Стеван Бошковић – живот и дело : поводом 150 година од рођења*, Београд 2019, стр. 11–24.

7. нов. – Ништа.

8. нов. – Св. Аранђел. Био сам у цркви. У вече нам се запалила кућа. Једва смо је око 11 h [...] угасили.

9. нов. – Било је наређено да се иде у Скадар. У вече је наредба промењена – наређено да се иде у Драч.

10. нов. – Остали смо у Призрену, хтео сам да останем у Призрену, али ми друштво није дало. У вече сам од муке пропушио дуван, који сам био оставио 3. нов.

11. нов. – У 7 сати пошли смо за Љум Кулу. Прешли смо 31 километар. Све пешице. Арнаутска села су ван пута, збијена, мала, куће праве тврђаве, како се од пута види. Ноћили смо у Љуми, под шатором [...] који је био пун гостију. Ноћас нам је у вече два пут падао шатор, у 12 сати и у 5 сати.

12. нов. – Живи се релативно добро. Имамо хлеба. – У 11 час. пошли смо за Бицан.⁴⁴ Пут ужасан, кола остала на путу. [...] клисуре десно покривене снегом, испод којих су честа села, нека груписана, нека растурена [...]. Одмарали смо се на једном албанском гробљу поред пута. [...] У четири сата били смо у Бицану. Ноћили смо у једној арнаутској кући, платили смо нас десеторица по 2 дин. Сено смо плаћали 3 гроша оку, а зоб (кукуруз) 4–5 гроша ока. Купио сам једно магаренце за ствари за 40 дин.

13. нов. Пошли смо у 11 сати даље. Време страшно. Снег пада. Пут страشان, иде се уз брдо у облаке, магла покрила све, врхови брда и амбиси се не виде. Идемо кроз ситне четинаре. [...] мој куфер са два пара одела, два пара ципела, вешом, неким рукописима, новинама, фишама, свима сведоцама и дипломама и свим што сам сакупио за најпотребније да понесем остао код неке воденице [...] са мојим посилним заробљеником. Он је чекао не би ли нашао какву zgodnu прилику да донесе куфер, али га неки Арнаути отерају и он куфер остави, тако сам остао без свега. Путем цркава стока. Прешли смо село [...], од кога смо видели свега једну кућу. Дошли смо у село Љусну.⁴⁵ Оно је веће, има комесара полицијског. Ноћили смо у пандурској соби. Ветар дува и улива нам страх. Неке госпође одсекле штикле од ципела [...] – Арнаути уцењују у свему, неће да раде ни за новац, продају све прескупо. Моје магаре попустило. [...] 14. нов. Из Љусне [...] по ужасном кијамету и преко страшног кијамета [...]. Пут страشان, [...] у животу нисам видео такав пут. Ноћили смо код једног Арнаутина који нас је страшно уценио, узео нам је деветнаесторици за собу по 3 дин. Свега 57 дин. Ока млека 3 дин [...].

44 Алб. Bicaј.

45 Алб. Lusen.

15. нов. – Пошли смо по ужасу од времена, ветар хоће да однесе сме-
тови снег, терен све страшнији. Једва смо дошли и до Шумбата,⁴⁶ где смо ко-
мандант и ја ноћили, а остало друштво отишло до Суводола.⁴⁷

16. нов. – Из Шумбата под истим условима дошли смо у Пишкопеју.⁴⁸

17. нов. – Из Пишкопеје у Дебар.

18. нов. – Преданили у Дебру.

19. нов. Из Дебра у Луково па због неповољних гласова морали смо
ићи још 16 километара до Велеште, турског села где смо лепо ноћили. Кад
се пређе и дође у долину, настаје са свим друга клима, снег редак, хладноћа
мања, а местимично се види шимшир. Одатле је све блаже и пријатније. Дру-
штво ноћило напољу, а ја у једној школи. (...) имали смо ићи још 16 киломе-
тара до Велеште,⁴⁹ турско село, где смо лепо ноћили.

20. нов. – Из Велеште у Стругу препуно свега.

21. нов. – Пут за Ћукос. Код Ћафас-хана,⁵⁰ напад хајдука на команданта.
Убили му коња, узели новац [...].

22. нов. – Ноћили у Ћукосу страшном месту на брду на левој обали
Шкумбе.

23. нов. Одатле пут уз брдо низ брдо, ужасно заморан. У вече смо до-
шли у Бабје.⁵¹

24. нов. – После силног спуштања и пењања, спустили смо [...] се код
Бећировог моста (Ура Хађи-Бећарит) у долину. Одатле је пут добар, иде по-
ред Шкумбе, док не дође у Елбасанску котлину. Од Бећировог моста је већ
топло и врло пријатно. Има маслина. Око 3 часа били смо у Елбасану. [...] Војске наше пуно.

24. нов. – преданили смо у Елбасану, са 3500 кућа, од којих су 400 хри-
шћанске, 4 свештеничке, друге су мухамеданске, цркве су две, служба грчка.
Цигана има 100 кућа, сви су мухамеданци.⁵² Славе Св. Ђорђа Св. Димитрија
и Св. Атанасија. Хришћани Арнаути имају славу (festa) са обичајима као што

46 Алб. Shumat.

47 Алб. Sohodoll.

48 Алб. Peshkopi.

49 Село у Македонији.

50 Мак. Кафасан – гранични прелаз између Македоније и Албаније.

51 Алб. Vabje.

52 О Ромима је прилично неуредно записано на једној страни:
„Цигани се зову арнаутски Арици (мечкари, ари = мечка)
- Јефћ [...] Египћани говоре само албански (У Елбасану су само Јефћ а по селима су
Арици говоре цигански и албански [...]). (150 Цинцара [...] има и 5–6 кућа Румуна [...] створених пропагандом [...])” *Дневник*, св. 1, стр. 12.

су наши о слави и на дан истих светаца. Слава је наследна. Мухамеданци славе 1 а 12 марта је некакав празник [...]. По селима сви Арнаути славе Ђурђев дан, то је остало од Скендербега за то што се звао Ђорђе. [...] Турака, Грка и Јевреја нема у Елбасану.

[...] У Гегенији су око Елбасана мухамеданци, само је село [...] близу Св. Ј. Владимира хришћанско и село [...] је измешано од хришћана – муслимана. У селу [...] до пре 40 год хришћани, а сад су због терора муслимани али у тајности су хришћани, а неки у тајности чак и децу крсте.

У околини Елбасана има 22 села хришћанских Арнаута Тоска, сав тај простор је [...].

25. нов. – Идући мосту на Шкумби налази се један квадратни зидом ограђени простор [...]. Ту се турци скупљају пре подне првога дана бајрама без жена и ту клањају. На средини источне ограде је узвишено место саграђено од камена за оцу.

- Ту је некада била црква Св. Николе од које нема ни трага. Ни џамија није направљена, али је место остало свето. – Ту се скупљају и Хришћани и мухамеданци Елбасанци кад имају о чему да се договоре.

Константин Христовориди рођен у Елбасану 1827 год. свршио је грчку гимназију у Јањини, ту је се упознао са аустр. Консулом Ханом коме је давао лекције из албанског језика. Из Јањине је дошао у Елбасан и ту је остао неколико месеци па је отишао за учитеља грчког јез. у Тирани. Ту је остао само годину дана. За тим је отишао на Малту, ту је учио језик енглески не зна се колико је остао. Из Малте је отишао у Лондон и ту је свршио на Универзитет. Ту је остао 3 године. Ту је говорио [...] са евангелистима о преводу јеванђеља на арбанашки. Они су му рекли да још није време за то. За тим је отишао у Тунис и остао 3 год. као приватни учитељ грчког и талијанског језика. Ту се и ожени једном Гркињом из Каламе (у Грчкој). Затим му пише библијско друштво из Лондона да иде у Цариград и да преведе Св. писмо на арбанашки [...] у Цариграду био секретар библијског друштва за исток. Он оде у Цариград и ту је радио 20 година преведећи јеванђеље (стари и нови завет) на два дијалекта (гег и тоск.)

[...] Из Цариграда је долазио неколико пута у Албанију, обилазио села да би боље упознао арбанашки језик. За тим је дошао у Елбасан и ту је био саветник првостепен. суда. Умро је 1893 г.

Он је превео историју старог завета за школу, написао је једну космографију (остала у рукопису, данас у Симона Сутериђија учитеља у Елбасану), написао је једну арбанашку граматику на грч. јез.; написао је књигу о лову [...]. Написао је велики [...] арбанашки грч. речник (штампан у Атини). Остао је много бележака о арбанашком језику. Он се сматра као творац арбанашке културе.

Шкумба дели Тоске од Гега (земље Гегенија и Тосканија). С једне се стране говори један с друге други дијалект, готово без нагласка. У Елбасану се говори мешовито али више у гегском дијалекту. Код Елбасана је мост од камена [...] преко Шкумбе који везује Гегују и Тоскију [...]

Симон Сутерићи је написао један роман „Гроб заљубљених”, који је изашао у Битољу 1912. и један „Буквар” 1912. у Битољу [...] Он је написао и три дела арбанашке граматике, али је у рукопису.

Леф Носи један од четворице браће Носи, био је министар грађевине под Видом [...]. Био је две године у Америци, говори енглески, француски, грчки, турски. Прави врло леп утисак. Има велику [...] збирку арбанашких пословица, песама и приповедака.

26. нов. Разгледам варош. Цео свет се дао у трговину, нарочито деца [...]. У дућанима седе по 5–6 људи уз оку две дувана. Пуна чаршија војске [...].

27. нов. Саопштено да Команда иде у Валону да тамо преда заробљенике, ја сам ослобођен само да сачекам Команду у Каваји.⁵³

28. нов. После подне у 2 сата [...] за Кавају. У 3^{1/2} сата били [...] у Ман. Св. Јов. Владимира [...] (Ши Јон Владимирија) јер је родом из Владимирица код Дебра [...]. Манастир има 20 дана [...] земље, 6 вола, 2 коња, 4 краве, [...] 40 оваца. До сад нису [...] чувати више стоке од Арнаута. – С десне стране олтара је ђивот у коме су мошти Св. Јована. Ђивот је подигнут на 4 камена стуба. [...] На ђивоту су четири прозорчића. [...] На источном прозорчићу има пуно разних конаца. То је од одеља болесника. Оставља се да би оздравио. Испод [...] је [...] асура на коју се постављају везани лудаци да леже 40 дана и онда оздраве. [...] Ђивот се отвара само 22. маја.

[...] Над вратима с десне стране је у камену уклесан запис [...].

Један камени стуб са већ излизаним латинским натписом употребљен је за стуб на чесми из кога иде вода.

Од Елбасана [...] има једно село [...]. Ту има неких зидина које се зову Сарај. Ту је био сарај Јована Владимира. Из сараја је долазио да се моли богу под једним великим дрветом које је било испод садашњег манастира [...]. (Од тог дрвета не сме нико да узме ни комадића, ако узме нешто га нападне ноћу те мора да врати). Док се он молио Богу, долазио му је голуб на дрво и доносио гласове са неба. Један пут му дође голуб [...] и рече му да ће да погине. Убио га је шурак код Ђафас-хана. Ту су хтели да га убију [...]. Он одатле дође под дрво, помоли се Богу и врати се [...], ту му се опет јави голуб и он виде да треба да преда своју сабљу својим непријатељима, те му посеку њоме главу,

коју он узме у руке и донесе пред дрво [...] где се Богу молио. Ту [...] свештеник [...] сахрани у некакву зидину. [...]

29. нов. – Пут из Св. Владимира до Пекина,⁵⁴ гадне варошице са [...] мухамеданцима и са неколико досељеника, један је чак из Подгорице, други из Јањине, али су овде без фамилија. Ни станове нисмо имали добити но смо ноћили под ведрим небом ван вароши. Куће што су нам их показивали горе су изнутра но по селима. Наш новац убијају све је скупо. Ока вина 4 дин, ока печења овнујског 3 дин. Грађани неће ни да говоре са нама.⁵⁵

Дневничке белешке Тихомира Ђорђевића, свеска 2

Тих. Р. Ђорђевић

30. нов. 1915. – Пошли смо из Пекина пешака у 7 час у јутру. У 1 сат били смо у Каваји. Имао сам препоруку од Л. Носи за Димитрија Дјелда, учитеља кога сам одмах нашао [...]. Он је учио гимназију на Крфу а довршио у Јањини. Био је учитељ у Елбасану 2 год. – У Каваји има око 1000 мухамеданских кућа (све Арнаути) и 170 хришћ. Арнаута и 180 Цинцара, 3 учитеља арбанашка у коју долазе само мухамеданска деца, 2 грчка учитеља у коју иду хришћанска деца, цинцарске школе нема. Има и једна турска [...] школа. Религију предаје мухамеданској деци оца у школи у којој је учитељ Дјелда. Бекташи?

1. дец. 1915. – Пошли смо из Каваје у 7 час. Стигли смо у Драч у 11 сати. Пут је релативно добар поправља се, колима је немогуће ићи. – Драч је имако од свију вароши које смо прошли. Има хотела са ресторанима у којима се седи за пристојним столовима. Одсели смо у „Хотел Адријатик”. У Драчу је пуно Срба бегунаца, који чекају да пређу у Италију. Војске нема, јер је не пуштају у варош сем по потреби. – Изгледа да у вароши има много старина. У великој капији, на којој је данас поштанска зграда, видео сам да је узидан рељеф једног кентаура и амазонки, и још неки рељефи. Изгледа да је цела капија сазидана из остатака старих споменика.

2. дец. – пре подне посетио сам Александра Џувани члана школске комисије у канцеларији, за кога сам имао препоруку од Л. Носи. И он је родом из Елбасана. Тамо му је и фамилија. Свршио је универзитет у Атини. Затекао сам га на раду у канцеларији са још једним Арбанасом и са двојицом тумача (оца). Разговарали смо о просветним и културним стварима Албаније. Ја сам им предлагао да прикупљају градиво за арбанашки музеј, које растушено лежи по целој земљи. Они су питали о културним приликама Србије.

54 Алб. Peqin.

55 На последњој страни прве књиге дневника исписана су имена Симона Сутериџија и Лефа Носија, као и нека рачуница. Претпостављамо да се аутор прерачунавао у финансијама. *Дневник*, св. 1, стр. 36.

После подне у 3 сата ишао сам те слушао музику пред Есадовом палатом. Палата је иста зграда у којој је био Вид. На самом је мору са лепим изгледом, са баштом на самом мору. На три је спрата. Стража је чува.

– Музика је састављена од дваестак свирача са страшно раштимованим инструментима. Свирање је нескладно. Први комад био је турски, други је био валцер [...], а трећи опет некакав турски са оним облигатним завршетком на крају музике „Чок јаша падиша”. Цео је утисак музике такав да је немогуће слушати је, од прилике онакав какав је наших дилетаната у Брестовачкој Бањи, и ако су неки музиканти држали ноте пред собом. (...)

3. дец. – Био сам у канцеларији школске комисије. Говорили смо о правним обичајима Арбанаса. Ја сам препоручио [...] Богишића.⁵⁶ – М. Васић отишао јуче у Тирану код краља, да говори с њим у име своје и Пашићево. Донео неповољне вести. Бугари [...] потисли савезнике ка Солуну. Васић и Пашић хоће у Италију, ја као обвезник морам чекати своју команду у Каваји. Света из Србије у Драчу све више, сваки је преплашен, у посланству не знају ништа. – Решио сам да спреим све за прелазак у Италију, те ако затреба да пређем, да не бих био ухваћен, јер је грехота, после толико мука да postanем [...] роб. Васић и Пашић се домунђавају на само, неки не говоре ништа. – Отишао сам у посланство те визирао пасош [...]. Целога дана био сам болестан и мало сам излазио из хотела.

5. дец. – Отишао у талијан. конзулат те узео визиран пасош. Чује се да довече долази једна талијанска лађа за превоз бегунаца. И мене су метнули у списак путника. Није ми добро те седим у хотелу. Срби бегунци страшно изгледају. Сви имају прљаве кошуље, згужвани су, поцепани и у опште не може бити горе, сви имају вашију. Веш не може да се купи, и што га има није добар, а страшно је скуп.

6. дец. – Св. Никола. Био сам у цркви, јер ми је матерна слава. Служио је један свештеник, а одговарали су ђаци осн. школе. После Јеванђеља говорио је митрополит, дугу беседу. Жене се не пуштају у цркву, већ стоје у ходнику.

Око 10 сати појавио се један аустријски сумарен. Пуцало се на њега и он се удаљио.

Ноћас је отпутовао краљ из Драча.

56 Валгазар Богишић (1834–1908) био је научник великог опуса, иако је, пре свега, остао упамћен као аутор *Општега имовинскога законика за Књажевину Црну Гору* из 1888. Требало је доста времена да се наука заинтересује и за његов ништа мање озбиљан рад на проучавању обичајног права и племенског друштва Херцеговине и Северне Албаније. Милош Луковић, „Истраживања Валгазара Богишића племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и Албанији”, *Балканика : годишњак института за балканологију*, 34 (2003), 237–265.

Око 3 сата после подне укрцали смо се у теретни брод [...], који је довео брашно из Бриндизи. На броду је било преко 300 душа најразличитије боје, енглеске, француске и руске мисије, војници, један Енглез капетан у нашој војсци, Х. Барби новинар у нашој униформи,⁵⁷ жене, деца, чиновници, војници, новинари [...]. Лађа је била проста трговачка, без кабина и без просторија за ноћивање. На њој смо остали у драчком пристаништу 6, 7. и 8. децембра до по ноћи. Прву и другу ноћ провео сам на крову у друштву са Пашићем и Васићем. Просто смо се посмрзавали и прокисли од кише. Треће ноћи са Васићем сам сишао у магацин брашна и ту [...] уз осталу масу света спавао.

7. дец. јавио се око 8 сати један сумарен, на кога су пуцали из наше лађе, те га отерали.

Лађа није смела да се крене без пратње торпиљера који су требали да је прате. Тек 8. дец. увече стигли су торпиљери, и ми смо се око поноћи кренули. У Бриндизи смо стигли око подне 9. дец.

9. дец. – То је страشان дан са формалностима, које су Талијани над нама имали да изврше. Најпре су сваког лекарски прегледали, па су прегледали пасоше, [...] све то у једном страховитом сметељаштву. Најзад су нам одузели спаваће ствари на дезинфекцију. Једну су партију путника извезли на обалу, а са осталом манипулисали, па су несвршивши са другом партијом прву вратили опет на лађу издвојивши Талијане и мисије, изјављујући да ће сутра прегледати новац, да виде ко може путовати ко не. Оставили су нас још једну, најстрашнију ноћ у лађи. Киша је лила као из кабла, хладноћа је била опака, а ми без ћебади. Ја нисам могао да силазим у магацин јер је силажење врло тешко и јер је доле страшно прљаво и загушљиво. Ноћ смо провели на крову на киши у очајном стању, лежао сам на челичном поду у страшном стању. Киша је падала као из кабла ми се прибили уз зидове и уз оцак. У 4 сата ми је дошао Васић, који није ни тренуо. Од 4 сата провео сам које поред оцака које у ходу. Киша је падала до 9 сати. Полиције нема. Најзад дође и изјави да сви који имају 500 дин у злату могу изаћи, остали да чекају. Чекали смо до подне и онда су нас довели на лађу [...],⁵⁸ која је елегантна и која, кажу, има да нас одвезе у Бари.

10. дец. – остали смо на лађи. Ту смо добили добру вечеру са вином и преноћиште. Обећали су да ће нас кренути што пре, али од тога нема ништа. Седимо као заробљеници [...]. Наша је публика страшна: недисциплинована, безобразна, нечиста са захтевима најлуђе врсте. Све су закењали и праве утисак дивљака. (Један Влах примио кафу на лађи у шубари. Скинуо шубару

57 Анри Барби је оставио сведочанство о повлачењу. Анри Барби, *Са српском војском : трагична епоеја једног народа*, Нови Сад – Београд 2015.

58 Не наводи име лађе.

пред оним што издаје кафу и каже: за нас тројицу), једни примају храну за тројицу или четворицу, а за друге нема, нужнике опоганили.

11. дец. – Остали смо до подне у лађи. Добили смо добар ручак. После ручка дошла су три висока полицајца, саветовали се и најзад издвојили оне који могу ићи до Рима или у иностранство. У 4 сата су нас кренули за железничку станицу, али под гурањем на станици нас збили у гомилу као апсенике и тако смо остали до 9 сати у вече кад смо се кренули за Рим.

12. дец. – Ноћас смо путовали за Рим, где смо стигли у 8 час. у вече. Одсели смо у хотел. [...].

13. дец. – М. Васић и ја спавали смо у једној соби; пробудили смо се у 8^{1/2}. Одмах сам отишао Михаилу Гавриловићу,⁵⁹ нашем посланику у Ватикану да позајмим 150 дин [...]. Остали смо без једне паре и без одеће и веша. Данас је други дан католичког Божића, те ништа нисмо могли купити, због тога смо остали у хотелу.

22 дец. – Уселио сам се у стан: Via Venti Settembre [...] за 45 дин. на месец.⁶⁰

---

59 Велики српски историчар и дипломата, рођен у Алексинцу 1868. Оснивач је и први управитељ Државне архиве. После повлачења преко Албаније послат је за дипломату при Ватикану. У месту Сан Ђовани ди Медуа (вид. напомену бр. 66) страдале су му бројне хартије и његов истраживачки рад тиме је знатно успорен. Није се дуго задржао у Италији, већ је послат на место заступника министра иностраних дела при српској Влади на Крфу. После Гавриловићеве смрти на месту посланика Краљевине СХС у Лондону 1924. његов блиски пријатељ Ђорђевић изјавиће следеће: „Камо среће за Архиву и нашу историјску науку да је (Гавриловић) никада није остављао.” Александар Стојановић, „Михаило Гавриловић – научник, дипломата и први државни архивар”, *Караџић : часопис за историју, етнологију, археологију и уметност*, 1 (2009), стр. 40–51.

60 У преводу на срп. Улица 20. септембра, знаменито место у Риму са бројним јавним установама.

У Риму пуно Срба: Вел. Вуловић,⁶¹ [...] Коста Тимотијевић,⁶² А. Белић,⁶³

- 61 Рођен у Београду 1865, у Белгији завршио Технички факултет, пре Првог светског рата био председник Београдске општине, а у новој држави министар саобраћаја и министар грађевина. Био је власник листа *Одјек* и сарађивао на политичким листовима. *Ко је ко у Југославији*, Београд–Загреб 1928², 163.
- 62 Рођен у Groшници код Груже 1870. Постао адвокат и члан Радикалне странке након чије је деобе пришао млађим члановима (самосталци). Био је народни посланик непрекидно 1903–1929, пре ослободилачких ратова два пута министар правде, а после 1918. налазио се међу оснивачима Демократске странке. Током 1919. кратко опет био министар правде нове државе, опет кратко 1922. министар унутрашњих послова и 1931. министар без портфеља. На крају живота био је сенатор Краљевине Југославије 1932–1938. Тада се истакао као један од оснивача Југословенске националне странке. Запамћен као реформатор правосуђа и политичар са којим се о државничким питањим консултовао и Пашић. Др Милан Ђ. Милојевић, Коста Ј. Тимотијевић, *Политика*, 2. фебруар 1939, бр. 11020, стр. 4.
- 63 Реч је о Александру Белићу, лингвисти, слависти и универзитетском професору. Рођен је у Београду 1876. у којем је и преминуо 1960. Школовао се у Београду, царској Русији и Лајпцигу као познатом лингвистичком центру. Предавао је на Универзитету у Београду, био дописни члан, секретар и од 1937. председник СКА, члан свих словенских академија и Данске краљевске академије, почасни доктор Прашког, Глазовског и Московског универзитета. Покретач је, такође, низа важних научних часописа. Најзначајнији је ондашњи српски лингвиста и један од водећих европских. Низу касније познатих српских лингвиста био је професор и научни идол. У Првом светском рату повлачио се преко Албаније да би стигао у Рим, где је на универзитету држао предавања о Србији. Боравио је 1916. у Петрограду, Москви и Одеси и 1918. у Паризу, држећи предавања из словенске филологије и објашњавајући прилике у Србији и њену политику. После рата се активно ангажовао у помоћи руским избеглицама у Краљевини СХС. У Другом светском рату једно време провео у логору. Д. Чупић, БЕЛИЋ, Александар, у: Чедомир Попов, Драган Станић (ур.), *СРПСКА енциклопедија. Том 1. Књ. 1, А-Бео-банка*, Нови Сад-Београд 2010, 685–687. Уп. М. Svić., BELIĆ, I. Aleksandar, у: Miroslav Krlježa (ur.), *Enciklopedija Jugoslavije. 1, A-Bosk*, Zagreb 1955, 422–423. У Нишу је 1915. објавио књигу *Србија и јужнословенско питање*. „Као плод моменталне потребе”, како је записао, на научној основи је покушао да одговори на пропаганду Беча да Србија води империјалистички рат, износећи низ аргументованих чињеница о етничком јединству и културним везама јужнословенских народа. Књига се, заправо, уклапала у ратне планове српске владе и Нишку декларацију са краја 1914. Политика Владе је била да се и на овај научни начин помогне зацртаним циљевима декларације („Ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца”) и утиче на владе и јавност савезничких и неутралних земаља за прихватање решавања јужнословенског питања на начин промовисан у декларацији. Kosta Nikolić, „Belićeva knjiga u istorijskoj upotrebi ili naučni dokaz o ’pravu srpskog naroda na određene oblasti’”, *Istorija 20. veka*, 1–2 (1992), str. 217–219. Белић је и каснијих година агитовао за српску и југословенску ствар у иностранству. Заједно са филологом Љубомиром Стојановићем, пре свега из разлога што су обојица били руски ђаци, послати су у Петроград ради пропагирања југословенске идеје. Белић је у следећој мисији у Петрограду заједно са историчарем Станојем Станојевићем боравио 1916–1917. са истим циљевима као у прошлој. Њихов успешан рад окончан је грађанским ратом у Русији 1917, када су и напустили ову земљу. Зоран Д. Бајин, Мирослав С. Радивојевић, „Мисија Александра Белића и Станоја Станојевића у Русији 1916–1917. године”, *Баитина*, 60 (2023), стр. 345–362. О Бели-

Стан. Станојевић,⁶⁴ Коста Христић [...].⁶⁵ 20. дец. дошле су жене официра из Врховне Команде.

Италијани забранили прелазак Срба. У Сан Ђованију и у Скадру глад, болести и [...] аероплани [...].⁶⁶

Новчано питање још није решено, пред посланством силан свет тражи размену новца.

Ја разгледам Рим, сваки дан по мало.

ћевој делатности у иностранству опширније вид. Aleksandar Belić, *Dokazi jugoslovenskoga jedinstva i povjest jugoslovenske misli od davnine do danas*, New York 1915; Isti, *La Macédoine : études ethnographiques et politiques : avec cartes*, Paris-Barcelone 1919.

64 Рођен је у Новом Саду 1874. у угледној и родољубивој српској породици. По струци је био историчар и професор Универзитета у Београду. Постао је редовни члан СКА 1920. Живео је и радио углавном у Београду, бавећи се највише српском средњовековном историјом. Био је хуманистички образован и први је признати српски енциклопедиста. У Првом светском рату налазио се у штабу Моравске дивизије, а у Нишу је 1915. покренуо едицију *Савремена питања* и у њој објавио брошуру о политичким циљевима Србије под називом *Шта жели Србија?* Прешавши Албанију дошао је у Рим где је радио у Ватиканској библиотеци, затим је био у мисији Владе у Петрограду заједно са Белићем и држао предавања два семестра на тамошњем универзитету. Предавао је и на париској Сорбони 1917. и 1918. у Лондону, да би се исте године вратио у Париз и водио курсеве српске историје. У Паризу је заједно са Цвијићем, Белићем и другим српским интелектуалцима започео рад на југословенској енциклопедији, а друга група интелектуалаца радила је, као што смо видели, исти пројекат у Лондону. Сам Ђорђевић је сматрао да су оба пројекта била нереализована због балканског јавашлука. Међутим, након рата је Станојевић завршио вишетомну народну југословенску енциклопедију. Иако оспоравана енциклопедија, често и са правом, она представља први озбиљни пионирски рад у српској енциклопедистици. Душан Попов, „Станоје Станојевић: први српски енциклопедиста”, *Летопис Матице српске*, књ. 479, 3 (2007), стр. 418–429. У Паризу је Станојевић 1919. заједно са Цвијићем, Радоњићем и Иларионом Зеремским објавио брошуру на француском. Jovan Cvijić i dr., *La question du Banat, de la Batchka et de la Baranya. Le Banat*, Paris 1919.

65 Рођен је у угледној београдској породици 1852. Студирао је права у Немачкој и Француској. Вративши се у земљу, дакле у периоду пре ослободилачких ратова, био је у два наврата начелник Министарства иностраних дела, затим дипломата у Букурешту, Риму и Бечу. Све до смрти радио је на књизи *Записи старог Београђанина*. Умро је у Београду 1927. Коста Н. Христић, *Записи старог Београђанина*, Београд 1989, 538.

66 Сан Ђовани ди Медиа је место у Албанији (алб. Shëngjin).

Uroš D. Mikić

*Journal of academician Tihomir R. Đorđević on the retreat in 1915
through Serbia, Albania, Macedonia and Italy Abstract*

Serbian scientist and academician Tihomir R. Đorđević left a testimony in his journal about the retreat of the Serbian army and refugees in 1915 through Serbia, Albania, Macedonia, Albania again and the coast there to Italy and Rome. The journal completes the well-known historiographical picture of the suffering of Serbs during the First World War. The author offered the reader his own view of the landscape he passed through, as well as current and historical figures and events. The journal is an all the more important historical source since we know that Đorđević, in terms of education, belonged to the most elite part of Serbian society and people.

Урош Д. Микетић

*Дневник академика Тихомира Р. Ђорђевић об отступлении в 1915
году через Сербию, Албанию, Македонию и Италию Короткое содержание*

Сербский ученый и академик Тихомир Р. Ђорђевић оставил в своем дневнике свидетельство об отступлении сербской армии и беженцев в 1915 году через Сербию, Албанию, Македонию, затем вновь Албанию, побережье и далее в Италию и Рим. Дневник завершает важную историографическую картину страданий сербов в годы Первой мировой войны. Автор предложил читателю свой взгляд на пейзаж, через который он прошел, а также на нынешних и исторических личностей и событий. Дневник является тем более важным историческим источником, если мы знаем, что Ђорђевић с точки зрения образования был частью элиты сербского общества..